

Turku – keskiajan Suomen kirjallinen keskus

Kirjallinen kulttuuri saapui nykyisen Suomen alueelle käsi kädessä kristinuskon kanssa. Kuten kristinoppi, myös kirjainmerkit ja niiden ympärille kiertyvät merkitykset opittiin tuntemaan hiljalleen, kauppa- ja kulttuuriyhteyksien välityksellä. Pitkään kirjaimet ja kirjoitus lienevät olleet vain merkkejä kaukomailla tuotujen kolikoitten ja muitten esineitten pinnalla, eikä niillä ollut varsinaista selvää käyttöä Suomen asukkaitten piirissä.¹

Kun kristinuskko saapui toisen vuosituhannen ensimmäisinä vuosisatoina, se toi mukanaan suuren muutoksen kirjainten käytössä. Läpikotaisin kirjallisena uskontona kristinopin salaisuudet oli säilötty kirjaimiin: Raamatun lehdistä löytyivät uskon keskeiset totuudet ja liturgiset kirjat antoivat avaimet kirkollisten toimitusten oikean suorittamiseen. Onkin selvää, että nykyisen Suomen alueelle 1000- ja 1100-luvuilla saapuneilla lähetyssaarnaajilla oli mukanaan kirjoja, joiden pohjalle varsinainen kirjallinen kulttuuri alkoi jatkossa rakentua.²

1100-luvun jälkipuolella ja 1200-luvun alussa hiljalleen jäsentyneen Suomen lähetyshiippakunnan ensimmäinen kirkollinen keskuspaikka sijaitsi Nousiaisissa. Jo 1230-luvulla se siirrettiin kuitenkin Turkuun, silloiselle Rantämäelle, josta ovat ensimmäiset luotettavat tiedot koko keskiajan Suomen kattanutta hiippakuntaa johtaneesta piispasta ja hänen tuomiokapitulistaan. Vain paria sukupolvea myöhemmin, 1290-luvulla, piispa, tuomiokirkko ja -kapituli siirtyivät Aurajokea alavirtaan nykyisille sijoilleen Unikankareelle. Sinne juurtui myös kansainvälinen, latinalainen kirjallinen kulttuuri. Oli luonnollista, että keskiajan Suomen hengellisestä keskuksesta Turusta tuli myös merkittävin kirjallinen keskuspaikka.

Oman kirjallisen tuotannon alku: *Pyhän Henrikin legenda*

Kirjallinen kulttuuri otti pitkiä harppauksia 1200-luvun mittaan. Kirkollinen hallinto omaksui asiakirjojen käytön jo vuosisadan alkupuolella: niin piispan lähipiirin kuin seurakuntienkin tarpeisiin tuotiin liturgista kirjallisuutta. Etenkin vuonna 1245 toimestaan vetäytyneen Tuomas-piispan kirjasto edusti pohjoismaisittain erinomaista tasoa.³ Ensimmäiset tiedot nykyisen Suomen alueella laaditusta, omaehtoisesta ja itse toteutetusta kirjallisesta teoksesta ovat 1200-luvun viimeisiltä vuosikymmeniltä.

Kun kristinusko ja muotoutuva Ruotsin valtakunta olivat saaneet (Varsinais-)Suomessa jalansijan 1100- ja 1200-luvuilla, uusien vallanpitäjien oli luotava niiden voittokulkua selittävä ja legitimoiva historia. Kaunokirjallisuus ja historiantutkimus kietoutuivat keskiajalla yhteen kokonaisuudeksi, jonka tärkeänä tehtävänä oli selittää nykyisyyttä. Suurin tarve menneisyyden ja nykyisyyden selittämiseen oli Turun piispalla, jonka lähipiiriin myös kirjallinen osaaminen keskittyi. Tuloksena syntyi Suomen oletetun apostolin, pyhän Henrikin, toimiin, kuolemaan ja ihmetekoihin keskittyvä *Pyhän Henrikin legenda*.⁴

Turun esipaimenen varhaisinta edeltäjää, pyhää Henrikiä, propagoiva teksti legitimoii piispan valtaa, rakensi hiippakunnan identiteettiä ja toi ryhtiä hiippakunnan liturgiaan, jonka valvominen oli kirkollisen lainsäädännön mukaan piispan tehtävä. Onkin ilmeistä, että Henrikin legendan tilasi Turun piispa. Kun teos kirjoitettiin aikavälillä 1270-luvun lopulta 1290-luvun alkupuolelle, sen laatimisen takana oli joko piispa Catillus (1266–1286), Johannes (1286–1290) tai Magnus (1290–1308).⁵

Henrikin legendan sisällön kokoaminen, kokonaisuuden muokkaaminen tyylikkääksi latinankieliseksi tekstiksi ja tekstin kopioiminen eri kirkkojen tarpeisiin merkitsi aivan uutta kirjallisen kulttuurin tasoa Turun hiippakunnassa. Kyseessä oli valtava hanke, jota tuskin oli mahdollista toteuttaa vain vielä vaatimattomin paikallisin voimin. Onkin todennäköistä, että hiippakunnan *patronusta* kuvaavan virallisen tekstin käytännön muotoilu ja kirjoittaminen uskottiin muualla oppinsa ja koulutuksensa saaneitten kirjoittajien tehtäväksi.

Vaikka *Pyhän Henrikin legenda* oli Turun piispan näkökulmasta laadittu ”Suomen luomiskertomus”, kyse oli varsin kansainvälisestä teok-

sesta. Se oli kirjoitettu Suomen ensimmäisellä kirjakielellä latinaksi ja oli siksi ymmärrettävä koko laajassa latinankielisessä kulttuuripiirissä Pohjolasta Iberian niemimaalle ja Brittein saarilta Pyhään maahan. Legenda täytti myös tyyliltään ja lähdeaineistoltaan täysin kansainväliset mitat. Teoksen laatimisessa käytettiin apuna milloin Ruotsin pyhän Eerik-kuninkaan legenda, joka oli kirjoitettu vain joitakin vuosia aiemmin, milloin taas Norjan pyhän Olavin *passiota* tai Smoolannin ja Länsi-Götanmaan apostolin Sigfridin pyhimyselämäkertaa.⁶ Raamattu-sitaatit ja raamatulliset kielikuvat puolestaan sekä osoittivat kirjoittajan oikeaa oppia ja korkeaa tasoa että lainasivat kirjoittajalle ylimääräistä arvovaltaa. Sitoutumista eurooppalaiseen latinankieliseen kulttuuriin edustavat *Pyhän Henrikin legendan* kohdat, jotka ovat ilmeisesti muistumia yhden kirjoitusajankohdan suosikkikirjailijan, sisterssiläisapotti Bernard Clairvauxlaisen teoksiin.⁷ Tämänkaltaiset tekstilainat osoittivat hämmästyttävän hyvää eurooppalaisen kristillisen kirjallisuuden tuntemusta vain joitakin sukupolvia aiemmin kirjallistetussa Pohjolan ääressä. Vaikka legendan kirjoittaja lienee värvätty tehtävänsä muualta, teksti osoittaa Turun seudun sitoutuneen läntiseen, latinankieliseen kirjalliseen maailmaan sekä aatteellisesti että konkreettisesti jo 1200-luvun lopulla.

Henrikin legenda levisi keskiajalla hyvin laajalle. Se luettiin pyhimyksen juhlapäivänä hetkipalveluksen yhteydessä, ja teksti löytyi varmuudella jokaisesta Turun hiippakunnan seurakunnasta. Legenda tunnetaan nykyisin kaikkiaan 56 keskiaikaisesta käsikirjoituksesta tai varhaisesta painotuotteesta, jotka edustavat yhtä montaa toisistaan hie-man poikkeavaa toisintoa tekstistä. Määrä on varsin korkea ja osoittaa Turussa kirjoitetun tekstin laajaa levinneisyyttä. Useimmat säilyneistä toisinoista ovat peräisin Turun hiippakunnan ulkopuolelta, mikä on omiaan alleviivaamaan *Pyhän Henrikin legendan* yleispätevää ja kansainvälistä sisältöä; tekstin kaukaisimmat tunnetut käsikirjoitukset laadittiin Kölnissä ja Brysselissä.⁸

Pyhän Henrikin legenda nousee vaikutukseltaan, lähteittensä runsaudessa ja tasoltaan selvästi ylitse muiden keskiaikaisessa Turun hiippakunnassa laadittujen harvalukuisten kirjallisten teosten. Teoksen merkitystä kuvaa se, että kaikki myöhemmät tunnetut, keskiajalla paikallisesti laaditut historiallis-kaunokirjalliset tekstit käyttivät sitä

tärkeänä lähteenään.⁹ Yhtä lailla on kuvaavaa Turun asemalle Suomen kirjallisena keskuksena, että kaikki nämä kirjalliset yritelmät laadittiin Turussa tai sen välittömässä läheisyydessä.

Ilmeisesti 1300-luvulla aloitettu, ns. Palmskiöldin katkelman kautta tunnettu *Turun piispainkronikka* oli luonteva jatko Henrikin legendalle; sen päämääränä oli säilyttää piispanistuimen menneisyys tuoreessa muistissa laatimalla kustakin sen haltijasta lyhyt elämäkerta.¹⁰ Toisinaan tutkimuksessa vilahtelevissa *Turun annaaleissa* puolestaan oli ilmeisesti kyse pikemmin jonkin kopiokirjan alkuun kerätyistä hajanaisista merkinnöistä kuin varsinaisesta itsenäisestä kirjallisesta teoksesta.¹¹ Edellisten tavoin myös monet *Piae cantiones* -kokoelmasta tunnetut kotimaiset tekstit lienevät syntyneet turkulaisten kynäniekkojen piirissä.¹² Samoin he laativat saarnakirjallisuutta, josta vain murto-osa on säilynyt.¹³

Kirjojen tuonti ja välitys

Keskiajan Suomen kirjakulttuurissa ja -tuotannossa voidaan hahmottaa neljä päävaihetta. Aluksi, lähetyksikaudella 1100–1200-luvuilla, kaikki käännytystyössä ja uuden uskon organisoimisessa tarvittavat kirjat tuotiin muualta. Säilyneestä fragmenttiaineistosta päätellen etenkin englantilaiset ja saksalaiset vaikutteet olivat määrääviä.¹⁴ 1200-luvulta lähtien Ruotsin valtakunnan muissa, aiemmin kirjallistuneissa osissa valmistetut teokset valtasivat alaa Turun hiippakunnassa. Oma kirjat tuotanto näyttää käynnistyneen Suomessa 1300-luvun mittaan, ja keskiajan viimeisten vuosisatojen ajan kirjatarvetta tyydytettiin sekä paikallisesti laadituin että muualta tuoduin teoksin. Turku oli Ruotsin valtakunnan itäosan kirkollisena keskuksena luonteva tuontikirjojen väylä koko hiippakuntaan.

Kirjatuonti oli hyvin tärkeällä sijalla keskiajan Suomen kirjallisuksessa kulttuurissa. Etenkin Turun hiippakunnan alati kasvava ja tiivistyvä seurakuntaverkosto tarvitsi kirkkojensa käyttöön jatkuvasti lisää liturgisia teoksia, joiden avulla kirkolliset toimitukset saattoi suorittaa oikein. Paikallinen papisto hankki omien yhteyksiensä kautta muissa hiippakunnissa käytössä olleita, usein niissä jo vanhentuneiksi katsottuja kirjoja, jotka muokattiin omiin tarpeisiin sopiviksi.¹⁵ Muualta

seurakuntiin tuodut teokset tuli ainakin nimellisesti hyväksyttävä käyttöön; Turussa vuosittain pidettävä hiippakuntasynodi ja seurakuntien piispantarkastukset tarjosivat tähän hyvän tilaisuuden. Tärkein Turun hiippakunnan kirjakulttuuria valottava lähdekokonaisuus, Kansalliskirjaston *Fragmenta membranea* -kokoelma, antaa hyvän käsityksen seurakunnissa vallinneesta kirjavuudesta: käytössä olleet teokset saattoivat olla hyvin eri puolilta haalittuja.¹⁶

Vaikka yksittäiset seurakuntapapit kantoivat kortensa kekoon, liturgisen kirjatarpeen tyydyttäminen kuului kokonaisuutena piispan ja tuomiokapitulin tehtäviin. Kuten jatkossa nähdään, paikallisen kirjatuotannon edistäminen oli ajan oloon tärkeällä sijalla seurakuntien kaipaamien teosten hankkimisessa. Kuitenkin piispa ja tuomiokapituli olivat aktiivisia myös kirjatuonnin organisoimisessa. Tätä kautta hiippakuntaan hankitut teokset levitettiin joko sellaisinaan seurakuntiin tai niistä laadittiin Turussa kopioita, jotka päättyivät lopulta yksittäisten kirkkojen käyttöön.

Kansalliskirjastossa ja Tukholman Riksarkivetissa on säilynyt laaja joukko käsikirjoituslehtiä, jotka ovat kenties paras esimerkki Turkuun tuodusta, kopioiden malliksi päätyneistä kirjoista. Kyse on 1300-luvun toisella neljänneksellä tai puolimaissa Turkuun tilatun tyylikkään *lectionariumin* jäänteistä.¹⁷ Käsikirjoituksen paleografiset ja kodikologiset piirteet osoittavat, että se tilattiin 1300-luvun latinankielisen maailman tärkeimmästä kirjallisesta keskuksesta, Pariisista. Kaikesta päätellen se oli tärkeä hankinta, ja teoksen haluttiin olevan korkealaatuinen. Onkin todennäköistä, että teos hankittiin Turun tuomiokirkon käyttöön. Tilauksen ajankohta on paljastava: se tehtiin samoihin aikoihin tai pian sen jälkeen kun dominikaanilurgia oli piispa Benediktuksen (1321–1338) johdolla vahvistettu Turun hiippakunnan liturgiaksi.¹⁸ Kun Pariisin käsikirjoitus noudattelee juuri dominikaanisia käytäntöjä, on luontevaa ajatella, että ulkomailta tilattu tyylikäs kirja oli ajateltu yhdeksi osaksi Turun tuomiokapitulin *liber ordinariusta*, mallikäsikirjoitusta, josta oikeat tekstit voitiin kopioida seurakuntiin. Varsin todennäköisesti Turkuun hankittiin samassa yhteydessä *lectionariumin* ohella myös muut tärkeimmät liturgiset kirjat: messukirja, hetkipalveluskirja ja mahdollisesti tarvittavat laulukäsikirjoitukset.¹⁹

Tekstien kopioiminen tai jäljennyttäminen arvovaltaisesta mallista oli tärkeä tapa levittää oikeita liturgisia käytäntöjä Turusta muualle hiippakuntaan. Aina ei kuitenkaan kopioitu kokonaisia kirjoja, vaan ainoastaan ne osat, jotka seurakunnan käytössä olevista, muualta hankituista käsikirjoituksista puuttuivat. Tämänkaltaisen valikoiva jäljentäminen vain lisääntyi, kun painetut *missalet* ja *breviariumit* alkoivat 1400-luvun jälkipuolella vallata alaa seurakuntapappien kirjahyllyissä. Hyvä esimerkki oli myöhemmin 1500-luvulla Närpiössä pappina vaikuttanut Nicolaus Jacobi Byrkop. Hänen käytössään oli ilmeisesti jokin Saksassa painettu *breviarium*. Kun teos ei sisältänyt kaikkia turkulaisessa liturgiassa välttämättömiä tekstejä, Nicolaus kopioi itselleen painettua kirjaa täydentävän käsikirjoituksen.²⁰

Turun asema hiippakunnan kirjatuonnin ja -kopioinnin keskuksena juonsi osin juurensa paikallisen piispan pyrkimykseen yhtenäistää hiippakuntansa liturgisia käytäntöjä. Niin kauan kuin seurakuntapapisto luki tekstinsä hyvin sekalaisesta joukosta eri tahoilta saatuja käsikirjoituksia, yhtenäisyys jäi kuitenkin kaukaiseksi tavoitteeksi. Keskiajan lopulla tilannetta pyrittiin parantamaan tilaamalla Saksasta varsin suuria määriä painettuja liturgisia kirjoja. Aluksi kyse oli muita hiippakuntia varten painetuista tai yleisellä tasolla liikkuneista teoksista, joiden osia voitiin suoraan tai pienin muutoksin käyttää oman hiippakunnan liturgian apuna. Ilmeisesti ainakin Bartholomeus Ghotanin painamaa psalteeria ja Anton Kobergerin painamaa dominiikaanista *breviariumia* tilattiin Turun hiippakuntaan runsain mitoin ja ilmeisen suunnitelmallisesti.²¹

Seuraava luonteva askel kehityksessä oli vain oman hiippakunnan tarpeita varten painettujen teosten tilaaminen Turkuun. Bartholomeus Ghotan painoi pitkällisten valmistelujen jälkeen Lyypekissä vuonna 1488 Turun oman messukirjan, *Missale Aboensen*. Teoksen painos lieinee ollut 120–200 kappaleen luokkaa, ja messukirjaa pyrittiin levittämään seurakuntakäyttöön.²² Samoista syistä ja samankaltaisin suunnitelmin Turkuun tilattiin halberstadtalaiselta kirjanpainajalta Lorenz Stuchsilta vuonna 1522 kirkollisten toimitusten käsikirja, *Manuale seu exequiale Aboense*.²³ Teos ei kuitenkaan ilmeisesti ehtinyt laajempaan käyttöön, ennen kuin reformaatio teki sen sisällöstä vanhentuneen.

Oppineisuuden keskus

Vaikka valtaosa keskiajan Suomen harvojen lukutaitoisten käyttämistä kirjoista oli sisällöltään kirkollisia ja uskonnollisia, myös juridiset, teologiset ja filosofiset teokset löysivät lukijansa. Niiden käyttäjäkunta oli ennen muuta Turussa, jossa vaikuttivat Ruotsin valtakunnan itäisen osan oppineimmat miehet. Mainitun kaltaiset teokset olivat suurimmaksi osaksi tuontitavaraa.

Maalliseen oikeudenkäyttöön liittyviä kirjoja voitiin hankkia Turkuun muualta Ruotsista; tunnetuin tällainen teos on ilmeisesti Tukholmassa 1400-luvun puolimaissa laadittu ja myöhemmin Turussa käytössä ollut ns. *Codex Aboensis*.²⁴ Sen sijaan kirkko-oikeutta, teologiaa tai filosofiaa käsittelevät teokset tuotiin useimmiten kauempaa. Tyypillisesti kyse oli ulkomailla opiskelleitten nuorukaisten omista, opintoihin tai kiinnostuksen kohteisiin liittyneistä hankinnoista, jotka päätyivät myöhemmin Turun hiippakuntaan. Maineikkain esimerkki on vuonna 1245 tehtävistään vetäytyneen Suomen piispan Tuomaksen kirjasto, jonka hän oli kerännyt lähinnä opiskeluaikanaan Pariisissa.²⁵ Tuomaksen laajasti aikansa huipputiedettä sisältänyt kirjakokoelma osoittaa konkreettisesti, kuinka Turku – tai ainakin Rantämaellä sijainneen piispanistuimen piiri – alkoi jo 1200-luvulla nivoutua osaksi läntistä, latinankielistä oppineisuutta, vaikkakaan vaikeaselkoiset teokset eivät liene saaneet piispan lisäksi vielä montaakaan lukijaa. Samanhenkisiä, mutta vaatimattomampia esimerkkejä ulkomailla opiskelleitten omasta kirjatunnonista ja sen vaikutuksista Turussa on myös keskiajan myöhemmiltä vuosisadoilta.²⁶

Keskiajan Turun tärkein oma opinahjo oli tuomiokapitulin katedraalikoulu, jossa kouluttiin tulevaa seurakuntapapistoa ilmeisesti jo 1300-luvun alkupuolelta lähtien. Lisäksi paikallisella Pyhän Olavin dominikaanikonventilla oli oma koulunsa.²⁷ Kirkollisen peruskoulutuksen tavoitteet olivat varsin käytännönläheisiä, ja siinä tarvittavat kirjat käsittivät lähinnä liturgisia teoksia ja latinan oppikirjoja. Etenkin edellisistä useimmat lienee laadittu paikallisesti tuomiokirkon mallikäsikirjoitusten mukaan. Sen sijaan keskiajalta säilyneessä käsikirjoitusaineistossa ei ole viitteitä siitä, että Turussa tai muualla hiippakunnassa olisi valmistettu korkeampaan oppineisuuteen liittyviä kirjoja. Niiden tarve oli vähäinen, ja oppineet toivat tai hankkivat teologiset ja filosofiset erityisteoksensa ulkomailta.

Turkulainen kirjatutanto

Käsin kirjoitettujen kirjojen laatiminen on hyvin monimutkaista, ja keskiaikaisessa Turun hiippakunnassa oli vain muutama paikka, johon oli keskittynyt riittävästi tietotaitoa koodeksien valmistamiseen. Säilyneen lähdemateriaalin valossa Turku ja läheinen Naantaliln luostari olivat keskiajan Suomen tärkeimmät kirjatutannon keskuksel – tosin niidenkin volyyml oli varsin vaatimaton.²⁸ Ville Walta tarkastelee Naantaliln luostarin asiakirjatutantoa tässä teoksessa artikkelissaan ”Scriffuit j Nādhendal”. Kaupunkien välinen maantieteellinen etäisyys oli niin pieni, että molempien keskusten on helppo kuvitella tarvittaessa jakaneen käsikirjoitusten valmistamisessa tarvitun tietotaidon ja materiaalit. Vaikka niin Turussa kuin Naantalissakin kirjoja laadittiin lähinnä omaan liturgiseen käyttöön, osa niistä valmistettiin tilauksesta.²⁹

Piispanistuim ja tuomiokapituli edustivat kirjallisen sivistyksen korkeinta huippua Turun hiippakunnassa. Piispan ja yhteistyössä hänen kanssaan toimivan tuomiokapituliln harteilla oli myös kristinopin sisällön saarnaaminen ja levittäminen hiippakunnassa sekä yksittäisten seurakuntien varustaminen niiden tarvitsemilla liturgisilla teoksilla. Käsikirjoitukset oli luontevinta tilata Turusta tai Naantalista; näin molempia keskuksia yhdisti myös kirjojen tilaaja. Leijonanosa tilatuista liturgisista kirjoista päättyi Turun piispalle ja hänen lähipiirilleen, jotka jakoivat tai myivät käsikirjoitukset edelleen seurakuntiin.

On mahdollista, että Turussa toimi liturgisia käsikirjoituksia valmistava kirjoituspaja jo 1300- ja 1400-lukujen taitteessa. Tuolloin näet laadittiin joukko nuottikäsikirjoituksia – tunnetuimpana vuosien 1397 ja 1406 välillä laadittu niin sanottu *Graduale Aboense*³⁰ – joiden on arvioitu olevan tyyllillisiltä piirteiltään niin yhteneväisiä, että ne lie-nevät saman kirjoittajajoukon tuotteita.³¹ Kun Naantaliln luostaria ei vielä tuolloin ollut ja Viipurin dominikaani- ja fransiskaanikonventit olivat vasta rakenteilla, tekstiryhmä lienee laadittu Turussa. On hyvin epätodennäköistä, että missään muualla Turun hiippakunnassa olisi pystytty laatimaan näin monia käsikirjoituksia samojen suuntaviivojen mukaan. Oletettu käsikirjoitusryhmä kaipaasi kuitenkin kipeästi lisätutkimusta.

Turussa valmistettiin joka tapauksessa käsikirjoituksia kootusti jo 1400-luvun alussa. Tuolta ajalta on tunnistettu jäänteet neljästä messu-

kirjasta, jotka voidaan sisältönsä kautta osoittaa Turun hiippakunnassa laadituiksi.³² Niiden toteutustapa on varsin kömpelö ja poikkeaa käsikirjoituksesta toiseen, käytetyt materiaalit ovat heikohkoja ja käsialat horjuvia. Kaikki edellä mainitut ovat piirteitä, jotka sopivat hyvin ajatukseen ensi askeleitaan ottavasta, vielä heikosti järjestäytyneestä paikallisesta kirjoituspajasta, *scriptoriumista*.

Kaikki viittaa siihen, että 1400-luvun alun messukirjakäsikirjoituksia laadittaessa toimittiin kyllä niin taitavasti kuin osattiin, mutta pääpaino oli uusien messukirjojen nopeassa toteuttamisessa ilman suuria taloudellisia ponnistuksia. Tällainen lähestymistapa sopii mainiosti 1400-luvun alkuun, jolloin Turun hiippakunnan seurakuntien määrää kasvatettiin. Seurauksena uudet kirkot tarvitsivat nopeasti liturgisia kirjoja päästäkseen toimintansa alkuun. Onkin uskottavaa, että ryhmän messukirjat olivat Turun piispan tähän tarkoitukseen tilaamia. Työn toteuttajina olivat kuitenkin mitä ilmeisimmin Turun Pyhän Olavin dominikaanikonventin jäsenet.³³ Vaikka kirjojen kopiointi oli muodollisesti kielletty dominikaaneilta, paikallisen konventin veljet saattoivat paitsi jäljentää kirjoja omaan käyttöönsä, toimia myös tarvittaessa piispan tai tuomiokapitulin tilauksesta. Kyse oli joka tapauksessa laajasta yhteishankkeesta, ja säilyneitten neljän messukirjan jäänteitten teksti on kaikkiaan kuuden eri kirjoittajan käsialaa.³⁴

Seuraavan ilmeisesti Turussa laaditun käsikirjoitusryhmän jäänteet ovat 1400-luvun puolimaista. Kyse on jälleen kuudesta kahdeksaan messukirjasta, jotka piispa tai tuomiokapituli nähtävästi tilasivat alati kasvavan seurakuntaverkoston tarpeisiin.³⁵ Niiden varsinaisen tekstin kirjoittamiseen osallistui ilmeisesti kolme kirjuria, joiden lisäksi saattoi tulla vielä käsikirjoitusten koristelija. Vaikka kirjoittajajoukko oli siis pienempi kuin edellisessä esitellyssä ryhmässä, sen tuotteita on tunnistettu enemmän. Ryhmän käsikirjoitukset ovat lisäksi keskenään samankaltaisempia kuin edellä käsitellyt 1400-luvun alun messukirjat. Tämä kaikki voi viitata siihen, että turkulainen kirjatutuotanto kehittyi 1400-luvun kuluessa aiempaa ammattimaisempaan ja tehokkaampaan suuntaan. Yksi osoitus tästä on myös 1400-luvun puolivälin messukirjaryhmän hyvin tyylikäs koristelu; myös Turussa yllettiin hienoihin saavutuksiin kirjataiteen saralla.³⁶

Käsin kirjoitettujen kirjojen laatiminen oli työlästä ja kallista. Kun myös niiden kysyntä oli rajoitettua, Turun hiippakunnan kirjallinen kulttuuri ei ehtinyt vielä keskiajalla tasolle, jolla kirjoja olisi tuotettu yli oman tarpeen. Etenkin liturgisten kirjojen osalta niiden tuonti ja paikallinen tuotanto lienevät vastanneet varsin tarkoin hiippakunnassa tarvittujen teosten määrää; toisin sanoen Turussa tuotettiin käsi-kirjoituksia *ad hoc* -periaatteella, sykähdyksittäin ja tarpeen mukaan. Hiippakunnassa ei kannattanut organisoida sen pysyvämpää kirja-tuotantoa, eikä edes Turussa näytä olleen ammattimaisia kirjapajoja. Kummankaan edellä hahmotellun turkulaisen kirjoituspajan jäsenillä ei ollut taustallaan yhtenäistä kirjoituskoulutusta, ja kyse oli pikemmin tarpeen mukaan muodostetuista löyhistä kirjatuantoketjuista kuin pysyvistä *scriptoriumeista*. Tämänkaltaisen järjestely, olemassa olevien kykyjen lyhytaikainen valjastaminen puhaltamaan yhteen hiileen, oli Turun hiippakunnan kirjallisissa oloissa halvempaa ja tehokkaampaa kuin kouluttaa jatkuvasti kirjureita paikallisesti ja pitää heitä tuomio-kapitulin palveluksessa.

Suurinta osaa keskiajan Suomessa valmistetuista käsi-kirjoituksista ei voi yhdistää varmuudella minkään tunnetun kirjallisen työpajan tuotteisiin.³⁷ Hyvin moni niistä lienee jonkun yksittäisen hengenmiehen omaksi ja seurakuntakirkkonsa tarpeeksi laatima tai ostama kirja. Mikäli tietoa, taitoa ja aikaa riitti eikä vaatimustaso ollut korkealla, yksinkertaisen käyttökäsi-kirjoituksen laatiminen omin käsin oli epäilemättä halvin tapa kirjan hankkimiseen.

Kirjojen hankkiminen helpottui, kun Saksassa 1450-luvulla kehitetyn kirjapainotaidon tuotteet alkoivat levitä myös Suomeen, vaikka myös painetut kirjat olivat aluksi hyvin kalliita ja harvassa. Kirjapainotaidon hitaasti etenevä voittokulku ei merkinnyt perinteiseen tapaan käsin laadittujen kirjojen katoamista markkinoilta ja hyllyistä; käsin kirjoitettujen ja painettujen teosten rinnakkaiselo kesti pitkälti reformaation jälkeiseen aikaan. Kirjat kävivät kuitenkin Turussakin yhä yleisemmiksi 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa. Uusien kirjojen laatimisen ja hankkimisen sekä vanhojen lukemisen innosta kertoo jotakin se, että kaupungista tunnetaan vuodelta 1514 Augustinus-niminen kirjansitoja.³⁸ Uusia kirjoja sitomalla ja – kenties etenkin – vanhoja sidoksia korjailemalla saattoi siis ansaita elantonsa keskiajan lopun Turussa.

Kirjaimet porvariston palveluksessa

Vaikka kirjoittaminen ja lukeminen olivat suurimman osan keskiaikaa lähinnä hengenmiesten hallitsevia taitoja, myös maallikkojen asema korostui kirjallisessa kulttuurissa etenkin 1300-luvulta lähtien. Lopulta Turku oli keskiajan Suomessa se paikka, jossa maallisen kirjoittamisen lukemattomat eri muodot yksinkertaisista puumerkeistä aina ammatti-kirjoittajien luomuksiin olivat kaikkein parhaiten edustettuina.

Maunu Eerikinpojan 1300-luvun puolimaissa säätämät maan- ja kaupunginlaki määräisivät, että jokaisesta oikeustoimesta, kuten maa-kaupasta ja -vaihdoista, oikeuden päätöksistä ja erilaisista sopimuksesta, tuli laatia asiakirja kansankielellä, ruotsiksi. Määräys johti pian sekä kansankielisten että ylipäätään dokumenttien kasvun valtavaan nousuun ja oli tärkeä askel koko yhteiskunnan kirjallistumiskehityksessä. Maunu Eerikinpojan kaupunginlaki edellytti myös, että kaupungit pitäisivät kirjallista raadin pöytäkirjaa. Turusta raadin pöytäkirja tunnetaan viimeistään vuodelta 1449,³⁹ mutta käytäntö lienee aloitettu tuntuvasti aiemmin.

Asiakirjojen määrän huima kasvu edellytti yhä parempaa asiakirjahallintoa. Sen tärkeä muoto olivat notaarit, jotka olivat paavilta tai keisarilta erilaisten dokumenttien laatimiseen ja todistamiseen valtuutuksen saaneita ja virkavalan vannoneita kirjureita.⁴⁰ Turusta ensimmäinen notaari, piispan alaisuudessa toiminut paikallinen pappismies Olavus Magni, tunnetaan vuodelta 1366,⁴¹ mutta toden teolla notaarilaitos näyttää vakiintuneen vasta 1400-luvulla.⁴² Sen edustajat toimivat aina keskiajan loppuun saakka kirkon suojeluksessa tai alaisuudessa mutta olivat myös maallikkojen käytettävissä.

Notaarit olivat osoitus siitä, että asiakirjat, niiden laatiminen ja käyttäminen olivat saaneet yhä tärkeämmän sijan yhteiskunnassa. Kehitys näkyi keskiajan viimeisinä vuosisatoina hyvin myös Turun kauppiaitten ja porvariain kirjallisissa tuotoksissa. Aurajoen suusta avautuva Itämeri muodosti keskiajalla luontevan kauppa-alueen, ja Turusta käsin käytävä kauppa oli itsestään selvästi kansainvälistä. Turkulaisten kauppiaitten toimista on jäänyt joukoittain asiakirjoja Itämeren piirin kauppakaupunkien arkistoihin Tallinnasta Hampuriin ja Lyypekistä Tukholmaan; suurin osa näistä lähteistä makaa arkistoissa tutkimattomina ja editoimattomina. Kaikkein parhaiten Turun keskiaikaisten

kauppiaitten kirjeenvaihtoa havainnollistaa kuitenkin Suomessa säilynyt, 1400-luvun lopussa ja 1500-luvun alussa kauppiaan ja tuomiorovastin toimet yhdistäneen Paavali Scheelin kirjekokoelma.⁴³ Scheelillä oli liikeyhteyksiä etenkin Danzigiin, Lyypekkiin, Tukholmaan ja Tallinnaan, ja niitä hoidettiin suurelta osin kirjeitse. Kirjeet saattoivat silti koskea muutakin kuin vain kauppaa: Scheelin kirjeenvaihdossa käsitellään myös henkilökohtaisia asioita.

Porvaristo oli selvästi muita maallisia säätyjä kiinnostuneempi omaksumaan luku- ja kirjoitustaidon. Erilaiset asia- ja tilikirjat olivat olennaisella sijalla esimerkiksi kauppiaitten ja käsityöläisten toimeentulossa. Kirjallisten apuvälineitten käyttö edellytti kuitenkin koulutusta, ja myös porvariston jälkikasvu alkoi käydä koulua oppiakseen luku- ja kirjoitustaidon. Porvarispojat osallistuivat Turussa katedraalikoulun varsinaisesti papiston peruskoulutukseen tähtäävään opetukseen tai nauttivat yksityisopetusta.⁴⁴ Monissa kauppakaupungeissa perustettiin jo keskiajan lopulla kansankielisiä, etenkin porvariston tarpeita palvelevia kouluja. Viipurissa tiedetään olleen kaupunkikoulu 1400-luvun alusta lähtien.⁴⁵ Turusta maallisesta koulusta ei ole keskiajalta tietoa; kenties katedraalikoulu ja kaupungissa jatkuvasti läsnä olevat lukuisat pappismiehet riittivät huolehtimaan myös maallikkojen kaipaamasta opetuksesta ilman varsinaista kouluakin.

Turku oli Ruotsin valtakunnan itäisen puoliskon suurin asutuskeskus ja tärkein hengellinen ja maallinen hallintokaupunki. Oli luonnollista, että myös kirjoittamisen käyttö kaupungin hallinnon apuvälineenä kehittyi siellä korkeampaan kukoistukseen kuin muualla keskiajan Suomessa. Turun porvaristo esiintyi asiakirjoissa sinetteineen ensi kerran jo 1309, ja kaupungin raati mainittiin pian sen jälkeen, vuonna 1324.⁴⁶ Raadin kirjeenvaihdosta, päätösten laatimisesta ja muistiinpanoista vastasi raadinkirjuri, joka esiintyi lähteissä ensi kerran vuonna 1378.⁴⁷ Hänen työtaakkansa kasvoi käsi kädessä yhteiskunnan jatkuvan kirjallistumisen kanssa, mutta uusista haasteista selvitettiin Turussa kaikesta päättäen hyvin. Kun paikallinen tuomikapituli kehitti omaa kirjallista hallintoaan vuosisata myöhemmin, yhtenä esikuvana pidettiin juuri raadin kansliaa ja -kirjuria.⁴⁸

Vaikka Turun raadin valmistuttamat asiakirjat eivät olleet kirjallisina tuotteina aivan yhtä korkeatasoisia kuin suurimmissa hansa-

kaupungeissa, ne olivat ilmeisesti jo 1400-luvulla ammattimaisten kirjurien laatimia. Tähän viittaavat asiakirjojen säännönmukainen ja oikeaoppinen asettelu sekä usean eri kirjurin toiminta samaan aikaan.⁴⁹ Kaikesta päättäen raadin kirjallinen toiminta oli niin laajaa, että se tarjosi työsarkaa monelle kirjoittajalle; näissä oloissa oli tarkoituksenmukaisinta käyttää hyväksi saatavilla olevien ammattilaisten palveluja. Kunnollisen kirjurin rekrytoiminen ei tuottanut Turussa vaikeuksia enää 1400-luvulta lähtien, sillä kaupungissa vaikutti laaja joukko hengenmiehiä. Lisäksi yhteiskunnan asiakirjahallinnon paisuminen 1300-luvun puolimaista lähtien oli kasvattanut kirjoitustaitoit-
ten tarpeen niin suureksi, että hiippakunnasta lienee löytynyt kohtalaisen runsaasti myös maallikkokirjureita.

Kirjallinen keskusmuisti

Ruotsin valtakunnan itäosien kirkollinen, taloudellinen ja hallinnollinen toimeliaisuus keskittyivät Turkuun. Elämän ja yhteiskunnan eri alojen kirjallistuessa sinne kertyi ja siellä laadittiin valtavat määrät asiakirjoja. Kauppiaille ja killoilla, tuomareilla ja hallintomiehillä, tuomiokirkon alttareilla, kirkoilla ja piispalla oli kullakin omat arkistonsa. Turusta kehittyi keskiajan Suomen kirjallinen keskusmuisti.

Varhaisimmat tiedot Suomen kirkollisen esipaimenen asiakirjakokoelmasta juontavat juurensa ennen 1200-luvun puoliväliä hiippakuntaa Röntämäki piispanistuimenaan johtaneeseen Tuomas-piispaan. Kyse oli tuolloin kuitenkin pikemminkin piispan yksityisestä kuin piispanistuimen arkistosta, ja kun Tuomas erosi virastaan 1245 ja vetäytyi Visbyn dominikaanikonventtiin, myös hänen asiakirjansa päätyivät Gotlantiin.⁵⁰

Vaikka piispan ja tuomiokirkon arkistot edustivat hiippakunnan huippua kirjallisessa hallinnossa, niiden koko oli aluksi varsin vaatimaton. Sille ovat kuvaavia novgorodilaisten vuonna 1318 Turussa ja Kuusiston piispankartanossa aiheuttamat tuhot.⁵¹ Tuolloin tapahtuneen tuomiokirkon ja piispan arkistojen hävityksen seurauksena aiempia hiippakuntaa koskevia asiakirjoja tunnetaan äärettömän vähän. Arkistoihin syntyneitä aukkoja yritettiin paikkailla myöhemmin haallimalla Turkuun kopioita muualla originaaleina tai jäljenteinä säily-

neistä dokumenteista,⁵² mutta saalis jäi laihaaksi. Kun hiippakunnan tärkeimmistä asiakirjoista laadittiin 1400-luvun lopulla kopiokirjoja, vuotta 1318 edeltäviä asiakirjoja kopioitiin vain 23, ja niistäkin vain aniharva oli säilynyt alkuperäisenä.⁵³

Juuri 1300-luvun alkupuolella kirjallinen keskushallinto näyttää kuitenkin astuneen uuteen, dynaamiseen vaiheeseen. Vuoden 1318 tuhojen jälkeen uusia, eri elämänaloihin liittyviä asiakirjoja laadittiin niin suurella innolla, että dokumenttien on helppo nähdä vallanneen laajan jalansijan hallinnollisena apuvälineenä. Kuningas Maunu Eerikpojan 1350-luvun kirjallista hallintoa korostaneet lakiuudistukset toivat asiakirjojen käytölle yhä uutta merkitystä.

Etenkin kirkollinen hallinto oli niin monipolvinen, että sen tuottamia ja tarvitsemia asiakirjoja säilytettiin monissa paikoissa. Kuten jo keskiaikaisten kopiokirjojen rakenteesta ilmenee, Turun tuomiokirkon arkisto oli itse asiassa kokoelma erillisiä arkistoja; tuomiokirkon alttareihin, tuomiokapitulin eri virkoihin ja niihin liittyvien palkkaprebensojen toimiin ja omaisuuteen liittyviä asiakirjoja säilytettiin ilmeisesti erillään. Lisäksi tulivat taloudenpitoon liittyvät tilikirjat, joista on mainintoja aina 1400-luvun alkupuolelta saakka.⁵⁴ Niistä huolehti luontevasti tuomiokapitulin taloudenhoitaja, *yconomus*, jonka virka tunnetaan jo 1300-luvun ensi puoliskolta.⁵⁵ Piispan arkiston pääosa oli puolestaan Kuusiston piispanlinnassa.⁵⁶ Myös seurakuntakirkoilla ja piispankartanoilla oli omat arkistonsa ympäri hiippakuntaa; hyvänä esimerkkinä on vaikkapa Köyliön piispankartanon arkisto.⁵⁷ Turku oli kuitenkin keskuspaikka, johon tärkeimmät asiakirjat löysivät tiensä joko alkuperäisinä tai niistä laadittuina kopioina.

Asiakirjojen alati kasvava määrä ja niiden merkityksen korostuminen kirjallistuvassa yhteiskunnassa edellyttivät kirjallisen hallinnon tehostamista. Kirjallisten dokumenttien kanssa paljon tekemisissä olevat yhteisöt laativat tärkeimmistä asiakirjoistaan kopioita, jotka koottiin 1400-luvun mittaan erillisiin kopiokirjoihin. Ne helpottivat laajojen kirjallisten massojen hallintaa: kopiokirjan kautta sai nopeasti yleiskuvan suurestakin asiakirjamäärästä, haluttu tieto löytyi nopeasti, samaa teemaa käsittelevät dokumentit voitiin koota yhteen, niiden välillä voitiin tehdä viittauksia ja niitä voitiin tarvittaessa kommentoida. Kopioita käytettäessä arvokkaat alkuperäisasiakirjat voitiin myös tallettaa turvalliseen paikkaan, pois päivittäisen sormeilemisen rasituksilta.

Turun tuomiokirkon ja piispan piirissä tartuttiin 1400-luvun lopulla erityisellä innolla kopiokirjojen tuomiin hyötyihin. Taustalla oli laajempi pyrkimys ryhdistää hiippakunnan kirjallista keskushallintoa. Seurauksena Turun tuomiokirkon piirissä aloitettiin vuonna 1474 laaja kansliauudistus, joka vakiinnutti Suomen kirjallisen keskuksen käytäntöjä.⁵⁸ Kehittämisen kohteena olivat nähtävästi niin tuomiokapitulin pöytäkirjan pitäminen, kopiointikäytäntöjen järjestäminen sekä mahdollisesti kirjerekisteri.⁵⁹ Tuomiokapitulin kanslian johdossa oli tuomiokapitulin kirjuri, *scriba capituli*, jonka alaisuudessa työskenteli muita kirjureita ja kopisteja. Hänen läheisimpiä työtovereitaan olivat tuomiorovasti ja arkkidiakoni sekä piispan sihteeri ja kansleri, jotka huolehtivat osaltaan hiippakunnan esipaimenen tehtäviin kuuluvasta asiakirjatulvasta.⁶⁰ Kansleri laati kaikki tärkeimmät piispalliset dokumentit, kuten hengellisiin vihkimyksiin, aneisiin ja virkanimityksiin liittyvät asiakirjat sekä piti pöytäkirjaa piispantarkastuksista.⁶¹

Kansliauudistuksen muina käytännön toimina päätettiin laadittua aluksi kolme eri kopiokirjaa. Niistä yhden tuli sisältää tuomiokirkkoa ja sen kapitulia koskevia säädöksiä, toisen tuli käsitellä hengellisiä ja kolmannen maallisia asioita.⁶² Näistä kolmesta teoksesta yksi, tuomiokapituliin liittyviä statuuotteja sisältävä kopiokirja, on säilynyt alkuperäisenä.⁶³ Kaavaillut kolme kopiokirjaa eivät kuitenkaan riittäneet tuomiokapitulin ja piispan tarpeisiin, vaan dokumentteja yhteen kokoavia kopioteoksia laadittiin pian useita lisää.

Maineikkain nykyaikaan säilyneistä keskiajan turkulaisista kopiokirjoista on *Registrum ecclesiae Aboensis*, nimellä *Turun tuomiokirkon Mustakirja* tunnettu laaja asiakirjakokoelma.⁶⁴ Se sisältää satoja tuomiokirkon ja -kapitulin omistuksiin ja asemaan liittyviä dokumentteja. *Registrum ecclesiae Aboensiksen* suppeampi rinnakkaisteos, suomalaisen *Codex Särkilahtena* ja ruotsalaisten *Skoklosters Codex Aboensiksenä* tuntema kopiokirja, sisältää puolestaan enemmän Turun piispaan liittyviä asiakirjoja.⁶⁵ Molemmat kopiokirjat laadittiin ilmeisesti noin vuosien 1474 ja 1486 välillä, ja niiden takana on päätelty olleen Turun piispan Maunu Särkilahden.⁶⁶ Vaikka säilyneet kopiokirjat edustavat vain osaa Turun kirjallisen hallinnon alkuperäisestä kirjosta, ne antavat kuvan hyvin kehittyneestä ja laajasta asiakirjakulttuurista. *Registrum ecclesiae Aboensiksen* ja *Codex Särkilahden* ohella on säilynyt

sisällöllisesti niiden yhteyteen kuuluva, mutta tutkimuksessa pitkälti unohdettu kopiokirja, joka sisältää piispa Maunu Särkilahden kirjeenvaihtoa.⁶⁷ Kopiokirjoja oli vielä lisääkin: 1400-luvun lopun Turussa laadittu, kuninkaan ja piispan kirjeitä, statuutteja ja annaalimerkintöjä sisältävä vaatimaton kopiokirja tunnetaan kahtena myöhempänä versiona.⁶⁸ Lisäksi Upsalassa on säilynyt jäänteitä vielä yhdestä vaatimatomasta turkulaisesta kopiokirjasta.⁶⁹

Tuomiokirkon arkisto jakautui lähemmin tarkasteltuna useisiin pienempiin asiakirjakokoelmiin; alttareilla, kappeleilla ja prebendoilla saattoi olla omat arkistonsa. Niistä tunnetaan pyhän Sigfridin alttarin kopiovihkonen keskiajan lopulta.⁷⁰ Myös ainakin pyhän Ruumiin alttarilla oli kaikesta päättäen oma kopiokirjansa, joka on säilynyt sittemmin *Codex Särkilahden* loppuun liitettynä.⁷¹ Kaikkiaan Turussa laaditut keskiaikaiset kopiokirjat luovat kuvan hyvin hienojakoisesta, tehokkaasta kirjallisesta hallinnosta, joka ulottui hiippakunnan johdosta aina yksittäisen alttarin arkisiin toimiin.

Poikkeuksellinen monimuotoisuus

Vaikka kirjallinen kulttuuri kosketti keskiajan lopulla tavalla tai toisella jokaista hiippakunnan asukasta, Turun ympärillä levittäytyvässä keskiajan Suomessa ani harva osasi lukea ja kirjoittaa, ja kirjat olivat seurakuntapapiston käsiin keskittyviä harvalukuisia ja tiukasti kirkolliseen elämään liittyviä erikoisuuksia.

Turku oli täysin ainutlaatuinen paikka hiippakunnassaan. Se oli keskiajan Suomen ylivertainen kirjallinen keskus. Sinne keskittyivät niin kirkollinen ja maallinen hallinto kuin suuri osa kaupankäynnistä. Nämä kaikki hyödynsivät uusimpia kirjallisia keksintöjä. Turussa olivat myös hiippakunnan parhaat opinahjut ja oppineimmat miehet, jotka nauttivat ulkomailta tuodusta, yleiseurooppalaista oppineisuutta kiteyttävästä kirjallisuudesta. Siellä tehtiin myös nykyisen Suomen alueen ensimmäiset omat yritykset tuottaa niin kirjallisuutta kuin historiankirjoitustakin. Turku ja turkulaiset olivat aidosti mukana kansainvälisessä kirjoitetussa kulttuurissa. Samalla syntyi luonteva kirjallisen ja oppineen kulttuurin jatkumo, joka kesti reformaation muutokset. Samalta vakiintuneelta kirjalliselta pohjalta ponnistivat myöhemmin

niin reformaattori Mikael Agricola kuin kaupunkiin vuonna 1640 perustettu Turun Akatemiakin.

Viitteet

- 1 Ks. esim. Tahkokallio 2010a, 67–77.
- 2 Niskanen 2010, 81–86; Heikkilä 2009b.
- 3 Ks. FMU 81 (v. 1234); Heikkilä 2010f, 388–391; Heikkilä 2009b; Uppsala, UUB, Ms. C134, fol. 161v; Keskiaho 2010b, 166–168.
- 4 Heikkilä 2009a; Heikkilä 2005.
- 5 Heikkilä 2009a, 149–159; Heikkilä 2005, 226–248.
- 6 *Vita s. Erici*; *Passio s. Olavi*, 125D; *Miracula s. Sigfridi*, 849C; Heikkilä 2009a, 129–132; Önnarfors 1968, 46.
- 7 *Bernardi sermones*, 405C, 409B; Heikkilä 2009a, 132.
- 8 Heikkilä 2009a, 134–139; Heikkilä 2005, 197–207.
- 9 Ks. Heikkilä 2009a, 139–147; Heikkilä 2005, 208–220.
- 10 Uppsala, UUB, Ms. Palmskiöld 312, pag. 369–373. Editio: Maliniemi 1945, 385–391. Ks. erit. Heikkilä 2010a 115–120; Heininen 1989, 52–57.
- 11 Tukholma, KB, Ms. A942, pag. 10–11; Uppsala, UUB, Ms. K12a, pag. 1–2. Ks. Heikkilä 2010a, 120–123; vrt. Heininen 1989, 38.
- 12 *Piae cantiones*; Heikkilä 2010a, 123–124; Rasch 2001; Maliniemi 1963, 52.
- 13 Ks. *Legenda nova*; Maliniemi 1942; Keskiaho 2010b, 181; ks. Heikkilä 2009a, 139–141.
- 14 Ks. Heikkilä 2010f, 388–391; Niskanen 2010; Heikkilä 2009b.
- 15 Säilyneitä esimerkkejä on runsaasti. Ks. esim. Helsinki, Kansalliskirjasto, F.m. I.55, I.305, II.59, VII.16, VII.21, Ms. C IV 6 lisävihkoineen, Ms. C^o I 4 lisävihkoineen, Ms. C IV 20 lisävihkoineen.
- 16 Kokoelma on maaliskuusta 2012 lähtien ollut käytettävissä tietokantana Internetissä.
- 17 Tukholma, RA, Fr 1891, 1951, 2115, 6784, 7565, 10176, 10184, 10397, 25745–25758, 25619; Helsinki, Kansalliskirjasto, F.m. VII.15, VII.67, mahdollisesti VII.79. Ks. erit. Heikkilä 2009a, 176–179; Heikkilä 2005, 272–275.
- 18 Ks. Malin 1925, 188–191; Keskiaho 2010a, 93.
- 19 Ks. Heikkilä 2010d, 309–312. Jatkossa olisi tärkeää vertailla käsikirjoituksen tekstisisältöä vuonna 1488 painetun *Missale Aboensen* sisältöön, sillä painettua messukirjaa laadittaessa käytettiin väistämättä apuna Turun *liber ordinariusta*.
- 20 Tukholma, KB, Ms. A56; Heikkilä 2009a, 228–231; Maliniemi 1957.
- 21 Ks. Heikkilä 2010e, 352, jossa tarkempi argumentaatio.
- 22 *Missale Aboense*. Lübeck: Bartholomeus Ghotan 1488; Heikkilä 2010e, 353–362.

- 23 *Manuael seu exequiale Aboense*. Halberstadt: Lorenz Stuchs 1522; Heikkilä 2010e, 362–365.
- 24 Tukholma, KB, Ms. B172; Wiktorsson 2004; Wiktorsson 1985.
- 25 Uppsala, UUB, Ms. C134, fol. 161v; Keskiäho 2010b, 166–168; Vallinkoski 1948, 48; Lehtinen 1979, 24; Lehtinen 1983; Lehtinen 1988a, 16–22.
- 26 Ks. etenkin Keskiäho 2010b, 156–173.
- 27 Turun kouluoloista ks. viimeksi Keskiäho 2010b, 147–152; Hanska 2008.
- 28 Naantalista ks. erityisesti Walta 2010a, 287–308; Walta 2008.
- 29 Ks. esim. Heikkilä 2008; Keskiäho 2008; Tahkokallio 2008.
- 30 Helsinki, Kansalliskirjasto, F.m. IL44; ajoituksesta ks. Taitto 2002, 216–220.
- 31 Ilkka Taiton (2002, 215) mukaan ryhmään kuuluvat pergamenttifragmentit Helsinki, Kansalliskirjasto, F.m. II.40 (?), 41, 43, 44, 45, 47 (?), 49, 60 (?), 68, 77 ja 96. Nähdäkseni ehdotettu käsikirjoitusryhmä hajoaa kuitenkin lähemmällä paleografisella tarkastelulla: F.m. II.41, 43, 45, 47 ja 49 kuuluvat kenties tyylillisesti yhteen, mutta poikkeavat melkoisesti vaikkapa F.m. II.44:sta (*Graduale Aboensesta*). On silmiinpistävää, että kaikki ryhmän jäseniksi ehdotetut käsikirjoitukset ovat *gradualeja* ja *sequentionariumeja*. Jatkossa tutkimuksen olisikin hedelmällistä yrittää identifioida lisää tämän mahdollisen kirjoituspajan tuotteita muiden Turun hiippakunnasta säilyneitten liturgisten teosten jäänteitten joukosta.
- 32 Helsinki, Kansalliskirjasto, F.m. I. 278, 283, 288 ja 291; Tukholma, RA, Medeltida pergamentomslag, Fr 7971, 8187, 8322, 8342, 8639, 8691, 9101, 10897; Heikkilä 2008.
- 33 Heikkilä 2008, 281–284.
- 34 Ks. paleografinen analyysi: Heikkilä 2008, 258–260.
- 35 Helsinki, Kansalliskirjasto, F.m. I.234, 235, 240=248=254, 242, 243=251, 244=252, 250, 255; Tukholma, RA, Fr 7285=Fr 7286, Fr 27117. ks. Tahkokallio 2010, 243–245; Tahkokallio 2008.
- 36 Ks. Tahkokallio 2010b, 245.
- 37 Ks. Keskiäho 2010c, 417–427.
- 38 FMU 5731.
- 39 REA 551.
- 40 Heikkilä 2010c, 246–247; Salminen 2003a.
- 41 FMU 756.
- 42 Ks. FMU 2209, 3317; REA 450, 606; Heikkilä 2010c, 246; Salminen 2003a, 107; Palola 1997, 167.
- 43 Helsinki, Kansalliskirjasto, Paul Scheelin kokoelma (A I 47a). Ks. Walta 2010b, 322–326; Leskelä 2007.
- 44 Ks. Walta 2010b, 326–330.
- 45 Ks. FMU 1296; REA 322; Walta 2010b, 329. Yleisesti koulutuksesta ks. Keskiäho 2007.
- 46 FMU 259; REA 36. Raati oli mahdollisesti olemassa jo aiemmin; ks. Kallioinen 2000, 43.

- 47 FMU 870; ks. Salminen 2003a, 108.
- 48 FMU 3568; Walta 2010b, 322; Pirinen 1956, 124.
- 49 Walta 2010b, 320; Salminen 2003a, 108–110.
- 50 Ks. Gallén 1978, 295, 308.
- 51 Ks. esim. FMU 387 ja 389; REA 64–65, joissa valitellaan novgorodilaisten tekemiä tuhoja. Esim. FMU 387; REA 64: ”– – cum omnibus privilegiis et clenodiis quam plurimis ecclesiae Aboensis [et] episcopi – –”
- 52 Esim. Heikkilä 2010b, 136; Gallén 1978, 295.
- 53 Ks. yhteenveto: Jaakkola 1931, 67–81; Gallén 1978, 287.
- 54 Jaakkola 1931, 116–124.
- 55 Varhaisin maininta virasta on piispa Hemmingin kirjeessä 8.9.1340 (FMU 471). Kirjeestä käy ilmi, että taloudenhoitajan virka oli tuolloin jo vakiintunut.
- 56 Tukholma, RA, Ms. A10, 157r: ”Originalia istarum copiarum sunt in Kwsto.”; REA 562. Ks. myös REA 579; Heikkilä 2010b, 136–137.
- 57 REA 300; Tukholma, RA, Ms. E8689, fol. 76r: ”Documenta extracta de libro computacionis curie Kiwla – –”. Kyseisestä kopiokirjasta lainatut asiakirjat kattavat käsikirjoituksen fol. 76r–77v.
- 58 FMU 3568; Heikkilä 2010c, 247–256.
- 59 Ks. Tukholma, KB, Ms. A57, fol. 27v–28r; FMU 4395; Heikkilä 2010c, 248–249; Pirinen 1956, 126–127.
- 60 Ks. FMU 4781–4782; Hausen, *Bidrag* I, 414.
- 61 *Statuta synodalia*, 119, 160, 190; Pirinen 1956, 360–361.
- 62 FMU 3568; ks. yleisesti Turun kopiokirjoista Liedgren 1948.
- 63 Tukholma, KB, Ms. A57. Ks. Geete 1903, 65–66; Liedgren 1948, 20.
- 64 Tukholma, RA, Ms. A10. Käsikirjoitus on julkaistu sekä faksimilena että editiona. Ks. REA (faksimile); REA. Ks. Ståhl 2004, 84; Jaakkola 1931.
- 65 Tukholma, RA, Ms. E8689 (olim. Ms. A3; olim Skoklostersamlingen, Ms. in fol. 70). Faksimile: Cod. Särkilahti. Ks. Jaakkola 1931, *passim*; Andersson 1949.
- 66 Andersson 1949, 56–57, 60–61; Jaakkola 1931.
- 67 Tukholma, RA, Ms. A3. Ks. Tukholma, RA, Svenskt Diplomatariums arkiv, PM 1962/38; Ståhl 2004, 80–81.
- 68 Tukholma, KB, Ms. A942; Uppsala, UUB, Ms. K12a. Ks. Heininen 1989, 33–38; Klockars 1960, 17; Sainio 1952.
- 69 Uppsala, UUB, Ms. E146; Liedgren 1948, 21–22.
- 70 Uppsala, UUB, Ms. E214. Ks. Pirinen 1956, 118; Pirinen 1947, 97.
- 71 Tukholma, RA, Ms. E8689, fol. 106–124 (vihkot XIII–XIV).

Lähteet

Painamattomat lähteet

Helsinki, Kansalliskirjasto

Fragmenta membranæ (F.m.)

I.55, 234, 235, 240, 242, 243, 244, 248, 250, 251, 252, 254, 255, 278, 283, 288, 291, 305.

II.40, 41, 43, 44, 45, 47, 49, 59, 60, 68, 77, 96.

VII.15, 16, 21, 67, 79.

Ms. C IV 6.

Ms. C IV 20.

Ms. C^o I 4.

Paul Scheelin kokoelma (A I 47a).

Tukholma, Kungliga biblioteket (KB)

Ms. A56.

Ms. A57.

Ms. A942.

Ms. B172.

Tukholma, Riksarkivet (RA)

Medeltida pergamentomslag

Fr 1891, 1951, 2115, 6784, 7285, 7286, 7565, 7971, 8187, 8322, 8342, 8639, 8691, 9101, 10176, 10184, 10397, 10897, 25745-25758, 25619, 27117.

Ms. A3.

Ms. A10.

Ms. F8689.

Svenskt Diplomatariums arkiv

PM 1962/38.

Uppsala, Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

Ms. C134.

Ms. E146.

Ms. E214.

Ms. K12a.

Ms. Palmskiöld 312.

Painetut lähteet

Bernardus Claraevallensis: *Sermo I in festo SS. Petri et Pauli apostolorum. Sancti*

Bernardi Claraevallensis sermones de sanctis. PL 183. Victor Palmé, Parisiis 1854.

Codex Särkilahti (Codex Aboensis Skokloster) e codice Arch. regni Suec. coll. Skokl.

- Ms in fol. 70. Codices medii aevi Finlandiae. Vol. II. Societas Finlandiae historica, Helsingiae 1952.*
- Finlands medeltidsurkunder I–VIII. Toim. Reinhold Hausen. Statsarkivet, Helsingfors 1910–1935. (FMU)*
- Bidrag till Finlands historia I–V. Toim. Reinhold Hausen. Finlands Statsarkiv, Helsingfors 1881–1914. (BFH)*
- Legenda de sancto Henrico episcopo Aboensi, per quendam fratrem nouiter compilata. Editio: Maliniemi 1942, 85–98.*
- Missale Aboense. Secundum ordinem fratrum praedicatorum 1488. [Facsimile]. Editionem curavit Martti Parvio. WSOY, Porvoo 1988.*
- Manuale seu exequiale Aboense 1522. [Facsimile] Editio stereotypa cum postscripto a Martti Parvio. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 115. Societas historiae ecclesiasticae Fennica, Helsinki 1980.*
- Miracula s. Sigfridi. Acta Sanctorum. Feb. II. Editio tertia. Victor Palmé, Parisiis et Romae 1864, 848–852.*
- Passio et Miracula Beati Olaui. Edited from a twelfth-century manuscript in the library of Corpus Christi College, Oxford, with an introduction and notes by F. Metcalfe. Clarendon Press, Oxford 1881.*
- Registrum ecclesiae Aboensis (Musta kirja – Svartboken) e codice Arch. regni Suec. A 10. Codices medii aevi Finlandiae. Vol. I. Societas Finlandiae historica, Helsingiae 1952.*
- Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok. Toim. Reinhold Hausen. Finlands Statsarkiv, Helsingfors 1890. (REA)*
- Statuta synodalia veteris ecclesiae Sveogothicae. Post celeb. M. a Celse edidit H. Reuterdaahl. Berling, Lundae 1841–1842.*
- Vita et Miracula Sancti Erici Regis Sueciae. Latine et Suecice. Codex Vat. Reg. Lat. 525. Suecice et Britannice Praefatus edidit Axel Nelson. Ejnar Munksgaard, Hafniae 1944.*

Kirjallisuus

- Andersson, Sven: Är Skoklosters codex Aboënsis huvudsakligen en kopia av Svartboken? *Historisk Tidskrift för Finland* 34 1949, 56–61.
- Gallén, Jarl: Studier i Åbo domkyrkas Svartbok. *Historisk Tidskrift för Finland* 63 1978, 286–311.
- Geete, Robert: *Småstycken på fornsvenska II. Skrifter utgifna af Svenska Fornskrift-Sällskapet. Norstedt, Stockholm 1903.*
- Hanska, Jussi: Turun katedraalikoulun perustaminen ja curriculum. *Historiallinen Aikakauskirja* 106 2008, 391–401.
- Heikkilä, Tuomas: *Pyhän Henrikin legenda. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 1039. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2005.
- Heikkilä, Tuomas: I ett medeltida scriptorium i Åbo. *Historisk Tidskrift för Finland* 93 2008, 253–284.

- Heikkilä, Tuomas: *Sankt Henrikslegenden*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 720. Svenska litteratursällskapet i Finland – Atlantis, Helsingfors – Stockholm 2009(a).
- Heikkilä, Tuomas: *Scripta manent – On the Role of Manuscript Studies in Shaping Early Missionary History of Finland*. *Maasta, kivistä ja hengestä. Markus Hiekkänen Festschrift*. Toim. Hanna-Maria Pellinen. Kulttuurientutkimuksen laitos, arkeologia, Turun yliopisto, Turku 2009, 26–34(b).
- Heikkilä, Tuomas: Tekstit identiteetin rakentajina. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(a).
- Heikkilä, Tuomas: Kirjaimet kirkon hallinnon palveluksessa. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(b).
- Heikkilä, Tuomas: Piispa ja tuomiokapituli. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(c).
- Heikkilä, Tuomas: Tilaustavaraa ulkomailta. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(d).
- Heikkilä, Tuomas: Painoa sanalle – ensimmäiset Suomea varten painetut kirjat. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(e).
- Heikkilä, Tuomas: Yhteenveto: kirjava keskiaika. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(f).
- Heininen, Simo: *Suomalaisen historiankirjoituksen synty. Tutkimus Paavali Juustenin piispainkronikasta*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 147. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1989.
- Jaakkola, Jalmari: *Vanhimmat historialliset kopiokirjamme. Tutkimuksia kirkollisen renessanssimme lähde-, kopiointi- ja kulttuurihistoriassa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XXX. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1931.
- Kallioinen, Mika: *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvariyhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*. Bibliotheca Historica 59. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2000.
- Keskiahho, Jesse: Koulutus ja opettajat Itämeren piirissä keskiajalla. *Keskiaikaisen kosmopoliitin jäljillä. Johannes de Dulmen († 1420)*. Toim. Tuomas Heikkilä. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja XXI. Helsingin yliopiston historian laitos, Helsinki 2007.
- Keskiahho, Jesse: En grupp handskrifter från slutet av 1400-talet – från Nådendals scriptorium? *Historisk Tidskrift för Finland* 93 2008, 318–350.
- Keskiahho, Jesse: Liturginen järjestäytyminen. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(a).

- Keskiaho, Jesse: Pappien koulutus ja oppineen papiston kirjat. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(b).
- Keskiaho, Jesse: Turun hiippakunnassa kirjoitetut tai käytetyt keskiaikaiset käsikirjoitukset. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(c).
- Klockars, Birgit: *Biskop Hemming av Åbo*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 379. Svenska litteratursällskapet i Finland, Ekenäs 1960.
- Lehtinen, Anja Inkeri: Suomen keskiajan filosofian lähteistä. *Aate ja maailmankuva. Suomen filosofista perintöä keskiajalta vuosisadallemme. Professori Jussi Tenkun 60-vuotispäiväksi*. Toim. Simo Knuuttila, Juha Manninen ja Ilkka Niiniluoto. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva 1979.
- Lehtinen, Anja Inkeri: Vulgatan Exemplar Parisiense ja Pariisin pecia-järjestelmän alkuvaiheet. Uusia tulkintoja piispa Tuomaan (k. 1248) käsikirjoituksesta. *Collegium Scientiae. Suomen oppihistorian kehityslinjoja keskiajalta Turun akatemian alkuaikoihin*. Toim. Jussi Nuorteva. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 125. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1983.
- Lehtinen, Anja Inkeri: Kirjoja ja kirjastoja keskiajan Suomessa. *Kirja Suomessa*. Kirjan juhluvuoden näyttely Kansallismuseossa 25.8.–31.12.1988. Helsingin yliopiston kirjasto, Helsinki 1988.
- Leskelä, Ilkka: Kauppa, verkosto ja kaapparisota. Turkulaisen kirkonmiehen Paa-vali Scheelin ja Danzigin porvarin Hans Chonnertin kauppayhteydet 1509–1516. Pro gradu -tutkielma. Historian laitos, Helsingin yliopisto, Helsinki 2007.
- Liedgren, Jan: Åbo domkyrkas kopieböcker. *Historisk Tidskrift för Finland* 33 1948, 20–22.
- Malin, Aarno: *Der Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XX. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsingfors 1925.
- Maliniemi, Aarno: *De S. Henrico episcopo et martyre. Die mittelalterliche Literatur über den Apostel Finnlands II*. Legenda nova. Sermones. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 45:2. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1942.
- Maliniemi, Aarno: Suomen keskiajan piispainkronikan n.s. Palmsköldin katkelma. Uudelleen julkaissut Aarno Maliniemi. *Xenia Ruuthiana*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XLVII. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1945.
- Maliniemi, Aarno: *Zur Kenntnis des Breviarium Aboense. Cod. Holm. A 56*. Documenta Historica 9. Academia scientiarum Fennica, Helsinki 1957.
- Maliniemi, Aarno: Suomen keskiaikainen kirjallisuus. *Suomen kirjallisuus*. II, Ruotsin ajan kirjallisuus. Toim. Matti Kuusi et al. Helsinki 1963.
- Niskanen, Samu: Lähetyskauden kirjalliset jäänteet. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010.

- Palola, Ari-Pekka: *Maunu Tavast ja Olavi Maununpoika – Turun piispat 1412–1460*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 178. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1997.
- Pirinen, Kauko: Suomen keskiaikaiset arkistot. *Historiallinen Arkisto* 52 1947, 47–110.
- Pirinen, Kauko: *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 58. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1956.
- Rasch, Rudolf: Early Nordic sounds? *Early Music* XXIX 2001, 468–472.
- Sainio, Matti A: Eräs turkulaisperäinen lähdekokoelma. *Ramus virens in honorem Aarno Maliniemi*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 52. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1952.
- Salminen, Tapio: Unknown Hands, Trusted Men. Professional Writing in Finnish Medieval Town Administration. *Reclaiming the City. Innovation, Culture, Experience*. Toim. Marjaana Niemi & Ville Vuolanto. Studia Fennica Historica 6. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2003.
- Ståhl, Peter: Medeltida kopieböcker i Riksarkivet. *Arkiv, samhälle och forskning* (1–2) 2004, 77–97.
- Tahkokallio, Jaakko: Handskrifter från ett scriptorium i Åbo från mitten av 1400-talet? *Historisk Tidskrift för Finland* 93 2008, 285–317.
- Tahkokallio, Jaakko: Kristinuskon ja kirjoitetun kulttuurin tulo Suomeen. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(a).
- Tahkokallio, Jaakko: *Excursus: 1400-luvun kirjallista tuotantoa. Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(b).
- Taitto, Ilkka: *Graduale Aboense 1397–1406. Näköispainos käsikirjoituskatkelmasta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2002.
- Vallinkoski, J: *The History of the University Library at Turku*. I, 1640–1722. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 21. Helsingin yliopiston kirjasto, Helsinki 1948.
- Walta, Ville: Kirjallisuus, kirjat ja kirjoittaminen Naantalin luostarissa (1438–1591). Pro gradu -tutkielma. Historian laitos, Helsingin yliopisto 2008.
- Walta, Ville: Naantalin luostari. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(a).
- Walta, Ville: Kauppiaat ja kaupunkilaiset kirjoitusten tuottajina. *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Toim. Tuomas Heikkilä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010(b).
- Wiktorsson, Per-Axel: En laghandskrift från 1400-talet och dess tillkomst. *Nordiskt tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 72 1985, 33–40.
- Wiktorsson, Per-Axel: Handskrifter som mötts. Spår av ett stormansbibliotek. *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*. Toim. Olle Ferm & Staffan Nyström. Sällskapet Runica et Mediaevalia & Kungliga Biblioteket, Stockholm 2004.